

Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Δημοσίου Δικαίου
Μάθημα «Συνταγματικό Δίκαιο», 2003-2004
Διδάσκων: Καθηγητής κ. Ανδρέας Δημητρόπουλος

PAPER 4

Ερμηνεία του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος

Επιμέλεια: Μαρία Πάνου

Διάγραμμα

Εισαγωγή

I.α) Το αντικείμενο και η αναγκαιότητα της ερμηνείας

I.β) Μέθοδοι ερμηνείας

Η γραμματολογική ερμηνεία

Η ιστορική ερμηνεία

Η λογική ερμηνεία

Η συστηματική ερμηνεία

Η τελολογική ερμηνεία

I.γ) Οι ιδιαιτερότητες της συνταγματικής ερμηνείας

II. Ερμηνεία του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος

Γραμματολογική ερμηνεία

Ιστορική ερμηνεία

Λογική ερμηνεία

Συστηματική ερμηνεία

Τελολογική ερμηνεία

Συμπέρασμα-περίληψη

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Η ελευθερία της γνώμης αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες. Όταν υπόκειται σε περιορισμούς σημαίνει ότι το πολίτευμα είναι στην ουσία δικτατορικό. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε αυτό το δικαίωμα, ερμηνεύοντας το άρθρο 14 παρ.1 του ελληνικού Συντάγματος που το κατοχυρώνει. Προηγουμένως όμως είναι αναγκαία μια σύντομη αναφορά στις μεθόδους ερμηνείας του δικαίου και στις ιδιαιτερότητες της συνταγματικής ερμηνείας.

I.α) Το αντικείμενο και η αναγκαιότητα της ερμηνείας. Ερμηνεία του δικαίου είναι η

επιστημονική διεργασία με την οποία διακριβώνεται το αληθινό περιεχόμενό του . Ωστόσο ο καθορισμός του αληθινού νοήματος του νόμου διαφέρει ανάλογα με το ποια προσέγγιση θα υιοθετήσουμε: την υποκειμενική ή την αντικειμενική. Σύμφωνα με την υποκειμενική σχολή, το αληθινό νόημα του νόμου ταυτίζεται με την θέληση του συγκεκριμένου νομοθέτη. Αντίθετα, ο αντικειμενισμός υποστηρίζει ότι κάθε κανόνας δικαίου με την ένταξή του στην έννομη τάξη αντικειμενικοποιείται, δηλαδή η ιστορική θέληση του νομοθέτη αποκτά αντικειμενικό περιεχόμενο. Αυτό σημαίνει ότι ο νόμος μπορεί να αποκτήσει ευρύτερο ή στενότερο νόημα από αυτό που του προσέδωσε ο νομοθέτης, ανάλογα με τη θέση της ρύθμισης στην έννομη τάξη. Ποια είναι όμως η αναγκαιότητα της ερμηνείας; Η απάντηση προκύπτει από την ίδια τη φύση των κανόνων δικαίου. Ο κανόνας δικαίου αποτελεί εξ ορισμού ρύθμιση γενική και αφηρημένη. Η ερμηνεία λοιπόν βοηθά τον εφαρμοστή του δικαίου να υπαγάγει σωστά μια συγκεκριμένη περίπτωση στο ρυθμιστικό περιεχόμενο του κανόνα δικαίου. Μάλιστα, ανάγκη ερμηνείας έχουν όχι μόνο οι ασαφείς διατάξεις, αλλά και αυτές που έχουν σαφές περιεχόμενο .

Οι κλασικές μέθοδοι ερμηνείας, όπως διατυπώθηκαν από τον Friedrich Carl von Savigny, είναι τέσσερις: η γραμματολογική, η ιστορική, η λογική και η συστηματική ερμηνεία. Η μετ' από αυτόν επιστήμη προσέθεσε στο τέλος του 19ου αιώνα και την τελλογική ερμηνεία. Πρόσφατα προτάθηκε και η προσθήκη της συγκριτικής, ως αυτοτελούς ερμηνευτικής μεθόδου ,κάτι που όμως δεν έχει επίσημα αναγνωριστεί.

I.β) Μέθοδοι ερμηνείας. Η γραμματολογική ερμηνεία. Συγκεκριμένα, η γραμματολογική ερμηνεία αναζητεί το νόημα του κανόνα δικαίου μέσα από τις λέξεις και τις γλωσσικές εκφράσεις που συγκροτούν το κείμενό του, χρησιμοποιώντας γραμματικούς, συντακτικούς και ετυμολογικούς κανόνες. Η ερμηνευτική αυτή μέθοδος δεν αρκεί προκειμένου να ερμηνεύσουμε έναν κανόνα δικαίου, αποτελεί πάντως την αφετηρία της ερμηνευτικής προσπάθειας. Θέτει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η ερμηνευτική διαδικασία και παράλληλα το απώτατο όριο το οποίο δεν μπορεί να υπερβεί ο νομικός. Περαιτέρω, η γραμματολογική συνταγματική ερμηνεία παρουσιάζει την εξής ιδιαιτερότητα. Σε πολλές περιπτώσεις οι χρησιμοποιούμενοι όροι στο Σύνταγμα δεν έχουν τον χαρακτήρα του *terminus technicus*, δηλαδή τη στενή σημασία που έχουν στο κοινό δίκαιο, αλλά έχουν ευρύτερο περιεχόμενο προκειμένου να εξασφαλιστεί η ευρύτερη δυνατή συνταγματική προστασία (*in dubio pro libertate*).

Η ιστορική ερμηνεία. Η ιστορική ερμηνεία σε μια πρώτη εκδοχή διερευνά τη βούληση του νομοθέτη μέσα από τις ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες θεσπίστηκε ο νόμος και αξιοποιεί το υλικό των προπαρασκευαστικών υλικών της κρίσιμης διάταξης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σημασία της ιστορικής ερμηνείας είναι ιδιαίτερα βαρύνουσα προκειμένου για νέο δίκαιο, αφού το παλαιό έχει απορροφηθεί σταδιακά από τα πορίσματα της επιστήμης και της νομολογίας. Η ιστορική όμως ερμηνεία έχει και την αντικειμενική εκδοχή της, την ιστορικο-εξελικτική, που αποσυνδέεται από τον ιστορικό νομοθέτη και αναζητά τη λειτουργία των θεσμών μέσα στα διαφορετικά ιστορικά, θεσμικά και πολιτικά συμφραζόμενα κάθε εποχής.

Η λογική ερμηνεία. Η λογική ερμηνεία επιδιώκει τον προσδιορισμό του αληθούς νοήματος του νόμου με τους κανόνες της τυπικής και διαλεκτικής λογικής. Η τυπική λογική βλέπει τα φαινόμενα στη στατικότητα τους και συνήθως είναι απόλυτη. Χρησιμοποιείται σε απλές περιπτώσεις, αντίθετα με την διαλεκτική λογική που ενδείκνυται για πιο σύνθετα προβλήματα, αφού αντιμετωπίζει τα φαινόμενα στην κίνησή τους. Κατά την εφαρμογή της λογικής μεθόδου χρησιμοποιούνται τα επιχειρήματα της τυπικής λογικής και οι γνωστές ερμηνευτικές αρχές. Εδώ ανήκει και

η συσταλτική, η διασταλτική και η *contra legem* ερμηνεία. Η λογική μέθοδος συχνά χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με την συστηματική ερμηνεία λόγω της συνάφειάς τους.

Η συστηματική ερμηνεία. Οι κανόνες δικαίου δεν είναι ανεξάρτητοι από τους λοιπούς κανόνες της έννομης τάξης αλλά αποτελούν μια ενότητα. Έργο της συστηματικής ερμηνείας είναι αυτό ακριβώς, να καθορίσει το νόημα της διάταξης με βάση την ένταξή της είτε στο ίδιο νομοθέτημα είτε στον ίδιο κλάδο δικαίου είτε στο συνολικό δικαιοσύστημα. Η συστηματική ερμηνεία προσπαθεί να ανεύρει τις σχέσεις του κανόνα με άλλους κανόνες. Επομένως είναι ερμηνεία συνδυαστική. Η μέθοδος αυτή λαμβάνει υπόψη της την ισχυρή επίδραση του Συντάγματος στο όλο δικαιοσύστημα αλλά και την υπερνομοθετική ισχύ των διεθνών κανόνων δικαίου (ΕΣΔΑ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο). Πολλοί συγγραφείς θεωρούν τη συστηματική ερμηνεία ως την κορωνίδα των ερμηνευτικών μεθόδων, ως τον χρυσό κανόνα της ερμηνείας.

Η τελολογική ερμηνεία. Η τελολογική ερμηνεία επιδιώκει την ανεύρεση του αντικειμενικού σκοπού του νόμου, τη *ratio legis* και όχι τη διακρίβωση του σκοπού του νομοθέτη.

Οι ερμηνευτικές αυτές μέθοδοι δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται. Αποτελούν μια ενότητα. Εξάλλου δεν είναι ανάγκη να εφαρμόζονται με συγκεκριμένη σειρά, αν και είναι σύνηθες η ερμηνευτική προσέγγιση να εκκινεί από το γράμμα του νόμου.

Ι.γ) Οι ιδιαιτερότητες της συνταγματικής ερμηνείας. Στη συνταγματική ερμηνεία χρησιμοποιούνται οι ερμηνευτικές μέθοδοι που εφαρμόζονται και στην ερμηνεία του κοινού δικαίου. Παρόλα αυτά παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες που προκύπτουν από τον χαρακτήρα του Συντάγματος. Το Σύνταγμα διαφέρει από το κοινό δίκαιο λόγω της αυξημένης τυπικής ισχύος του, λόγω της γενικότητας και επομένως ελλειπτικότητας της διατύπωσής του και τέλος λόγω του κατ' εξοχήν πολιτικού χαρακτήρα του. Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή της αρχής «*in dubio pro libertate*» που αναφέρθηκε παραπάνω κατά την συνταγματική ερμηνεία.

Π.α) Ερμηνεία του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος. Γραμματολογική ερμηνεία. Το άρθρο 14 παρ.1 του Συντάγματος ορίζει ότι: «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους». Από το γράμμα της διάταξης προκύπτει ότι το Σύνταγμα προστατεύει την ελευθερία της έκφρασης των στοχασμών. Ειδικότερα, ο στοχασμός είναι συνώνυμο της ιδέας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος ιδέα δεν χρησιμοποιείται ως *terminus technicus*. Ο όρος αυτός πρέπει να ερμηνευθεί όσο το δυνατόν ευρύτερα προκειμένου να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη δυνατή προστασία. Επομένως ιδέα αποτελεί οποιαδήποτε αναφορά του ανθρώπινου πνεύματος ανεξάρτητα από συγκεκριμένο φορέα (σκέψη, κρίση, αντίληψη). Συγγενής είναι και η έννοια της γνώμης. Γνώμη είναι η για οποιοδήποτε θέμα άποψη του συγκεκριμένου ανθρώπου, είναι η υποκειμενική διάσταση της ιδέας. Η γνώμη διακρίνεται σε εσωτερική και εξωτερική (ελευθερία συνείδησης και ελευθερία έκφρασης). Ακολουθώντας τη γραμματολογική ερμηνεία, διαπιστώνουμε ότι το Σύνταγμα προστατεύει κατ' αρχήν μόνο την ελευθερία της έκφρασης. Την προστατεύει μάλιστα σε όλες τις μορφές της: προφορικά, γραπτά και δια του τύπου. Ο όρος τύπος δεν είναι *terminus technicus*, αλλά νοείται ως «παν ό,τι εκ τυπογραφίας ή οποιουδήποτε άλλου μηχανικού ή χημικού μέσου παράγεται εις όμοια αντίτυπα και χρησιμεύει εις πολλαπλασιασμόν ή διάδοσιν χειρογράφων, εικόνων, παραστάσεων, μετά ή άνευ σημειώσεων, ή

μουσικών έργων μετά κειμένου ή επεξηγήσεων» .

Κατά το Σύνταγμα, καθένας έχει την ελευθερία γνώμης. Φορέας δηλαδή του εν λόγω δικαιώματος είναι τόσο οι έλληνες πολίτες όσο και οι αλλοδαποί και οι ανιθαγενείς, τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα. Περαιτέρω, αφού το Σύνταγμα δεν διευκρινίζει μπορούμε να πούμε ότι ελευθερία έκφρασης έχουν και ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, συνεπώς και τα πολιτικά κόμματα και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις .

Επιπλέον, από το γράμμα της διάταξης προκύπτει ότι η ελευθερία έκφρασης δεν είναι απεριόριστη, αλλά υπόκειται σε περιορισμούς που προκύπτουν από τους νόμους του Κράτους.

Ιστορική ερμηνεία. Κατά παράδοση τα ελληνικά συντάγματα προστάτευαν την ελευθερία έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών μαζί με τον τύπο που όμως αποτελεί ιδιαίτερο μέσο έκφρασης και μαζικής επικοινωνίας. Συγκεκριμένα, το Σύνταγμα του Άστρους του 1823 προστάτευε τις δοξασίες («Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιώσιν άλλως τε και δια των τύπων τας δοξασίας των...») . Το άρθρο 26 του Συντάγματος της Τροιζήνας (1827) προστάτευε την ελευθερία των στοχασμών και της γνώμης. Την ελευθερία των στοχασμών κατοχύρωνε και το Σύνταγμα του 1844 (άρθρο 10) καθώς και τα επόμενα ελληνικά Συντάγματα (Σύντ. 1864 άρθρ.14, Σύντ.1927 άρθρ. 16, Σύντ. 1952 άρθρ. 14) . Αξίζει να σημειωθεί ότι η ελευθερία της γνώμης είχε αρχικά πολιτικό χαρακτήρα: ήταν ελευθερία από τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας ως προς την άσκηση ελέγχου πάνω σ' αυτήν. Περαιτέρω, παρατηρούμε ότι το Σύνταγμα του 1975 έχει διευρύνει την εν γένει προστασία της ελευθερίας της γνώμης. Ενώ όλα τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα κατοχύρωναν ρητά μόνο την ελεύθερη έκφρασή της, το άρθρο 14 παρ.1 του ισχύοντος Συντάγματος διασφαλίζει και την ελεύθερη διάδοσή της, δηλαδή την κυκλοφορία της . Μάλιστα μελετώντας τα πρακτικά της Βουλής διαπιστώνουμε ότι η φράση «να διαδίδει» τέθηκε για την προστασία της κυκλοφορίας του τύπου .

Λογική ερμηνεία. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από την γραμματολογική ερμηνεία προκύπτει ότι το Σύνταγμα προστατεύει μόνο την ελευθερία έκφρασης. Ωστόσο χρησιμοποιώντας το επιχείρημα «εκ του μείζονος το έλασσον» οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το Σύνταγμα προστατεύει όχι μόνο την εξωτερική γνώμη, αλλά και την εσωτερική, δηλαδή και την ελευθερία συνείδησης. Προφανώς ο συντακτικός νομοθέτης θεώρησε ότι η ελευθερία των στοχασμών δεν έχει ανάγκη αυτοτελούς προστασίας, αφού πρόκειται για μη εκδηλωθείσα γνώμη. Περαιτέρω, από την χρησιμοποίηση του δυνητικού «καθένας μπορεί» συνάγεται εξ αντιδιαστολής ότι κανένας δεν υποχρεούται να εκφράσει τις γνώμες του. Επομένως το άρθρο 14 παρ. 1 κατοχυρώνει και την αρνητική ελευθερία έκφρασης .

Συστηματική ερμηνεία. Το άρθρο 14 παρ.1 εντάσσεται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος, στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Ειδικότερα, έπεται του άρθρου που προστατεύει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Συνεπώς αποτελεί και η ελευθερία της συνείδησης και της έκφρασης μια πτυχή της πνευματικής ελευθερίας και μάλιστα την κύρια μορφή της. Η ελευθερία των ιδεών είναι γενικότερη αρχή και αποτελεί μητρικό δικαίωμα για πολλά άλλα δικαιώματα της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου . Στην πνευματική υπόσταση ανήκουν οι θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις οι οποίες απολαμβάνουν ιδιαίτερης συνταγματικής προστασίας (άρθρο 13 και 5 παρ. 2 του Συντάγματος αντίστοιχα).

Στο δημοκρατικό πολίτευμα που κατοχυρώνει το ελληνικό Σύνταγμα η ελευθερία της

γνώμης δεν ενδιαφέρει μόνο σαν ατομικό δικαίωμα με αξίωση αποχής της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις στον ιδιωτικό χώρο του προσώπου, αλλά λειτουργεί παράλληλα και σαν πολιτικό δικαίωμα. Εγγυάται τον ελεύθερο σχηματισμό και την εκδήλωση της πολιτικής βούλησης του «κυρίαρχου Λαού», την ενεργητική συμμετοχή των κυβερνωμένων στη λήψη πολιτικών αποφάσεων και τον έλεγχο των κυβερνώντων. Από αυτήν την άποψη η ελευθερία της γνώμης αποτελεί συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος .

Επιπλέον σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα η ελευθερία των στοχασμών και της έκφρασης προστατεύεται σε όλη την έκτασή της. Αυτό σημαίνει ότι προστατεύεται όχι μόνο η ελευθερία διαμορφώσεως και εκφράσεως της γνώμης αλλά και η ελευθερία να έχει κανείς ορισμένες γνώμες χωρίς δυσμενείς γι' αυτόν συνέπειες. Επίσης, προστατεύεται και η ελευθερία του εκφραζομένου να χρησιμοποιεί την γλώσσα της προτίμησής του, όπως και η ελευθερία επιλογής του χρόνου και του τόπου εκφράσεως καθώς και η επιλογή του συνομιλητή ή του ακροατηρίου . Σημειώτεον ότι στην ελευθερία εκφράσεως της γνώμης περιλαμβάνεται και το δικαίωμα αποσιωπήσεώς της, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Το δικαίωμα όμως αυτό δεν είναι απόλυτο αλλά τελεί υπό την επιφύλαξη των νόμων του Κράτους, υπάγεται δηλαδή στις δεσμεύσεις των νόμων, οι οποίοι μπορεί να είναι και ουσιαστικοί. Το δικαίωμα εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών αποτελεί μεταξύ άλλων και ειδική έκφανση της ελευθερίας αναπτύξεως της προσωπικότητας και υπόκειται συνεπώς στους γενικούς περιορισμούς αυτής της ελευθερίας. Τα όρια που χαράσσει αυτή η διάταξη είναι «τα δικαιώματα των άλλων», «το Σύνταγμα» και τα «χρηστά ήθη» . Ειδικότερα, στην ελευθερία έκφρασης οι περιορισμοί του νόμου πρέπει να επιτρέπονται από το Σύνταγμα και να επιβάλλονται από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Επιπλέον, τα μέτρα πρέπει να είναι πρόσφορα, αναγκαία και ανάλογα με την επαπειλούμενη διατάραξη της δημόσιας τάξης (αρχή της αναλογικότητας). Επίσης το είδος , η έκταση και η διάρκειά τους δεν πρέπει να απολήγουν στην αναίρεση της ουσίας του δικαιώματος .

Περαιτέρω, στους νόμιμους περιορισμούς πρέπει να προστεθούν και αυτοί που αναφέρονται στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής έννομης τάξης και έχει υπερνομοθετική ισχύ (άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος). Συγκεκριμένα, το άρθρο 10 παρ.2 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι: «Η άσκηση των ελευθεριών τούτων , συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνες δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».

Τελολογική ερμηνεία. Όσον αφορά στα μέσα εκφράσεως της γνώμης, ξεκινώντας από το γράμμα του νόμου συμπεραίνουμε ότι σκοπός του συντακτικού νομοθέτη ήταν να προστατεύσει κάθε νοητή και μη απαγορευμένη από τους νόμους μορφή εκφράσεως της γνώμης. Συνεπώς, η απαρίθμηση της προφορικής, γραπτής και δια του τύπου εκφράσεως της γνώμης είναι ενδεικτική. Στα μέσα εκφράσεως της γνώμης πρέπει να προστεθεί π.χ. και η εικόνα (ο πίνακας, το σκίτσο, το σήμα, η ηλεκτρονική εικόνα κλπ.). Αξιοσημείωτο είναι ότι προστατεύεται και η πολιτική αφίσα, η οποία αποτελεί έγγραφο τρόπο εκφράσεως και διαδόσεως στοχασμών και υπό ορισμένες προϋποθέσεις τύπο . Επιπλέον, η γνώμη μπορεί να εκφραστεί και σιωπηρά, με

κινήσεις και την εν γένει συμπεριφορά και εμφάνιση: με μια ορισμένη στολή, κονκάρδα, σημαία, τρόπο χαιρετισμού κλπ .

Συμπέρασμα-περίληψη

Συμπερασματικά, η ελευθερία της γνώμης αποτελεί την κύρια μορφή της πνευματικής ελευθερίας καθώς και μητρικό δικαίωμα για πολλά άλλα δικαιώματα της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου. Για να κατανοήσουμε το αληθινό νόημα του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την ελευθερία της συνείδησης και της έκφρασης χρησιμοποιούμε όλες τις μεθόδους ερμηνείας συνδυαστικά (γραμματολογική, ιστορική, λογική, συστηματική και τελολογική), δεδομένου ότι οι μέθοδοι αυτές δεν συγκρούονται αλλά αλληλοσυμπληρώνονται.

Βιβλιογραφία

- Βενιζέλος Ευάγγελος, Μαθήματα συνταγματικού δικαίου I, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991
- Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα Α', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Γενική συνταγματική θεωρία, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, τόμος Α', Θ' έκδοση, Αθήνα 2001
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου III, Θ' έκδοση, Αθήνα 2001
- Κασιμάτης Γεώργιος, Η αντισυνταγματικότητα της απαγόρευσης των αφισοκολλήσεων, το Σ 1977, σελ.37επ.
- Κρουσταλάκης Ευάγγελος, Η ελευθερία της συνείδησης και η ελευθερία έκφρασης γνώμης και πληροφόρησης στα πολιτικά και ποινικά δικαστήρια, σελ.69επ. στο βιβλίο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη» της Ένωσης Ελλήνων συνταγματολόγων, Α' συνέδριο, Αθήνα- Κομοτηνή 1986
- Μάνεσης Αριστόβουλος, Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, το Σ 1977, σελ. 1 επ.
- Σπυρόπουλος Φίλιππος, Η ερμηνεία του Συντάγματος, Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου; εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1999
- Χρυσόγονος Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998

